

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԻ ԱՇՏԱՐԱԿԱՏԻՊ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Բանալի բառեր – մեզալիթ, հուշարձան, աշտարակ, աշտարակատիպ կառույց, դամբարան

Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթի յուրահատուկ ֆենոմեններից են մեզալիթյան աշտարակները և աշտարակատիպ կառույցները*։ Այսօր Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնի են ավելի քան 200 նմանատիպ շինություններ, որոնք տեղադրված են ամենատարբեր լանդշաֆտային գոտիներում, սակայն հիմնականում նախալեռնային և լեռնային գոտիներում։ Թեպետ այս տիպի հուշարձաններն առաջին անգամ հավաստվել են դեռևս XIX դարի վերջում, սակայն առ այսօր առկա են դրանց կառուցմանը և գործառույթներին առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ։

Հնագիտական և ազգաբանական գրականության մեջ հիշատակվող աշտարակատիպ կառույցները հիմնականում կոչվել են «օղուզների քյալաֆեք» (Օշականի մոտ¹), «օյուղներ»² (Բյուրական, Աղավնատուն), «կալաներ» (Բյուրակնի լեռներ)³ և «դիրհես» (Վասպուրական)⁴։

Ժողովրդական հավատալիքներում աշտարակներն ու աշտարակատիպ կառույցները հաճախ կապվում են հսկաների, հերոսների կամ հերոսացված նախնիների հետ⁵։ Հատկանշական է, որ նույն մեկնաբանությունը ստանում են նաև այլ երկրներում գտնվող աշտարակատիպ կառույցները⁶։

* Օգտակար խորհուրդների և դիտողությունների համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում պ. գ. թ. Ա. Բոբոխյանին և պ. գ. թ. Ա. Գնունուն։

¹ Տե՛ս **Ղափանցեան Գ.**, Հնութեան մի քանի յիշատատակարաններ // «Արարատ», 1914, թիվ Ա, էջ 92։

² Տե՛ս **Թորամանյան Թ.**, Հայկական ճարտարապետություն II, Երևան, 1948, էջ 218-219։

³ Տե՛ս **Ատրպետ**, Վիշապագանց պաշտամունքը // «Բազմավեպ», 1931, թիվ 7-8 էջ 309։

⁴ Տե՛ս **Belli O.**, Archeology in Turkey 1932-2000, Istanbul, 2001, p. 350-351, *նույնի* Monumental buildings south of Van lake and the Hakkari region: “Giants Houses” // III Internatioanal Symposium of Van Lake Region, Ankara, 2008, p. 88-89։

⁵ Տե՛ս **Ազաթանզեղայ**, Պատմություն Հայոց, Տպղիս, 1909, էջ 172, **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ՝ Ս. Մալխասյանի, Երևան, 1961, գիրք առաջին, գլուխ Թ, էջ 98։

⁶ Տե՛ս օրինակ **Picardt J.**, Annales, Drenthiae, Amsterdam, 1660, p. 53, **Magno O.**, Historiae de gentibus sententrionalibus, Antverpiae, 1558, p. 22։

1. Աշտարակների և աշտարակատիպ կառույցների ուսումնասիրությունը ու հաշվառումը

Հայաստանում առկա աշտարակների մասին առաջին պատմական հիշատակությունը վերաբերում է բնակելիներին: Դրանք, ըստ էության, եղել են պաշտպանական տներ որպես բնակավայրի ռազմավարական նշանակության համակարգի մի մաս և պատկանել են մեկ ընտանիքի¹: Այդպիսի կառույցի մասին տեղեկություն է հաղորդում Քսենոփոնը հայկական մի գյուղ նկարագրելիս²: Նման մի կառույց պեղվել է Կարմիր բլուրում³: Բայց բնակավայրում կային նաև աշտարակներ, որոնք բնակելի չէին, ինչպես օրինակ՝ Էրեբունիի Խալդիի տաճարի աշտարակը⁴: Ի դեպ, Վանի թագավորության սեպագիր համակարգում աշտարակները նշվում էին առանձին տերմինով՝ «burgana»⁵: Հայ մատենագրության մեջ նույնպես պահպանվել են տեղեկություններ աշտարակների գոյության մասին, որոնցից մեկը պատմում է, թե ինչպես Մուշեղ Մամիկոնյանի զոհվելուց հետո նրա մարմինը դնում են աշտարակի վրա՝ հարություն առնելու ակնկալիքով⁶: Իսկ Թովմա Արծրունին գրում է Վանում Արտաշեսի կառուցած «բարձրաբերձ աշտարակի» և դրա վրա կանգնեցրած «Աստղիկի պատկերի» մասին⁷:

Մեր ուսումնասիրության առարկա աշտարակները և աշտարակատիպ շինություններն ուղեգրություններում և հնախուզական աշխատություններում հիշատակվում են XIX դարի սկզբից: Այսպես, Ա. Արարատսկին⁸ և Մ. Թադիադյանը⁹ ներկայացնում են Օշականից ոչ հեռու գտնվող Արդար Դավիթ կոչվող աշտարակը: Ա. Հաքսթահուզենը Խ. Արովյանի ուղեկցությամբ այցելում է Քանաքեռից հյուսիս-արևմուտք գտնվող աշտարակատիպ կառույցը¹⁰: Մասիսի լանջերին գտնվող աշտարակներ են հիշատակում Ջ. Բրայսը¹¹, Վ. Բելքը («պիլամիդի» ձև ունեցող քարե կույտեր)¹², Ա. Եպս. Մխիթարյանը («քաջերի բնակա-

¹ Տե՛ս **Զարյան Ա.**, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986, էջ 21:

² Տե՛ս **Քսենոփոն**, Անաբասիս, IV, 4, Երևան, 1970, էջ 93:

³ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Կ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հատոր առաջին, մաս երկրորդ, Ուրատուի ճարտարապետություն, Երևան, 1996, էջ 132:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115, *նույնի*՝ Арин-Берд 1, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961, с. 54, **Ходжаши С., Трухтанова Н., Оганесян К.**, Эребуни, М., 1979, с. 12:

⁵ Տե՛ս **Март Н.**, Ереруйская базилика, Ереван, 1968, с. 32:

⁶ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, թարգմանություն և ծանոթագրություն Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, էջ 363:

⁷ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանանուն**, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 74:

⁸ Տե՛ս Жизнь Артемия Арагатского, Л., 1980, с. 49:

⁹ Տե՛ս **Թադիադյան Մ.**, Ուղեգրություններ, հողվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 115-117:

¹⁰ Տե՛ս **Гакстгаузен А.**, Закавказский край, СПб., 1837, с. 216:

¹¹ Տե՛ս **Bryse J.**, Transcaucasia and Ararat, London, 1879, p. 209:

¹² Տե՛ս **Բելք Վ.**, Ճանապարհորդություն Հայաստանում եւ Քուրդիստանում // «Արարատ», ԻԶ (Ե), էջ 439:

րաններ»¹), ինչպես նաև Է. Ռեկյուն՝ Սևանա լճի ավազանում²: XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբում աշտարակատիպ կառույցներ նկարագրում են Ատրպետը Բյուրակնի լեռներում («աչքկատարեան (կիկլոպյան) բազիլիկներ»)³, Հ. Լինչը Խամուրի լեռներում («մարգարեի սրբավայր»)⁴, Գ. Սրվանձտյանը Մանազկերտում («ազնավորի գերեզման») և Գ. Ղափանցյանը (Աշտարակ քաղաքի «Ուլատիտիկ» և Օշականի Արդար Դավթի աշտարակները)⁵: Ա. Իվանովսկին Չրլոբր լճի շրջակայքը նկարագրելիս նշում է կիսաքանդ աշտարակի մասին⁶:

Փուլ I. Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանում ստեղծվեց Հնությունների պետական պահպանության կոմիտեն, որի հաշվետվություններում առաջին անգամ աշտարակները և աշտարակատիպ կառույցները հավաստվում են որպես «մի հնագույն նախապատմական կուլտուրայի» հուշարձաններ⁷: 1920-ական թթ. այդ կոմիտեի արշավախումբը Հայաստանի հնությունների ընդհանուր ցուցակագրության նպատակով առաջին այցը կատարեց Արագածի հարավային լանջի ուղղությամբ: Խնդրո առարկա կառույցներն առաջին անգամ ճարտարապետորեն ուսումնասիրեց հայ ճարտարապետության երախտավոր Թ. Թորամանյանը նկարագրելով Ծաղկալանջ, Արագած, Աղավնատան «օյուղ» և Դավթի բլրի աշտարակները⁸: Իսկ հնագիտորեն դրանք շրջանառության մեջ դրեց Ա. Քալանթարը՝ մեզալիթյան ընդհանուր հուշարձանների համատեքստում⁹:

Փուլ II. Յավոք, 1930-1960 թթ. այս հուշարձանները դուրս են մնում գիտական հետազոտության շրջանակներից: Միայն 1961 թ. Մերձավանի աշտարակի (Փարաքար) պեղումների և 1970-1980-ական թթ. ԵՂՀ հնագիտական գիտահետազոտական լաբորատորիայի՝ Արագածոտնում կատարած դաշտային աշխատանքների շնորհիվ¹⁰ աշտարակները կրկին հայտնվեցին հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

¹ Տե՛ս **Սիսիթարեանց Ա.**, Դեպի Արարատ, Թիֆլիս, 1904, էջ 158:

² Տե՛ս **Ռեկյու Է.**, Ռուսական Հայաստան, Վաղարշապատ, 1891, էջ 19:

³ **Ատրպետ**, նշվ. աշխ.:

⁴ Տե՛ս **Լինչ X.**, Армения, т. II, Тифлис, 1912, рис. 189, с. 451:

⁵ Տե՛ս **Ղափանցյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁶ Տե՛ս **Ивановский А.**, По Закавказью // Материалы по археологии Кавказа, вып. VII, М., 1911, с. 82-84, рис. 69:

⁷ **Քալանթար Ա.**, Հայաստանի հնությունների պահպանման կոմիտե, Երևան, 1931, էջ 9:

⁸ **Թորամանյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 218-220: Կառույցներին հեղինակը անդրադարձել է նաև իր «Հայաստանի նախնական ճարտարապետական մնացորդները» ուսումնասիրության մեջ, «Բոլորակ աշտարակներ» առանձին գլխով: Տե՛ս Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1942, էջ 10-11:

⁹ **Քալանթար Ա.**, Հայաստան. Քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007, էջ 202-203:

¹⁰ **Սիմոնյան Հ., Երանոսյան Հ.**, Ամբերդի ավազանի պատմական հուշարձանները // «Երևանի համալսարան», 1977, թիվ 3, էջ 47-49, 54, **Սիմոնյան Հ., Երանոսյան Հ.**, Քասախի միջին հոսանքի աջափնյա հուշարձանները // «Երևանի համալսարան», 1978, թիվ 1, էջ 50, **Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ.**, Հայագիտական կենտրոնի 1977-1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները // «ԲԵՀ», 1979, թիվ 2, էջ 221:

Այսօր աշտարակատիպ շինությունների մասին ամենամեծ տեղեկությունների շտեմարանը գտնվում է ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ում, որտեղ պահվում են ՀՀ տարբեր տարածաշրջանների հուշարձաններին վերաբերող վկայագրերը: Մասնավորապես առկա են տեղեկություններ Աշտարակի, Թալինի, Արմավիրի, Էջմիածնի, Արմավյանի տարածաշրջաններում և Սևանա լճի ավազանում գտնվող մոտ 80 աշտարակատիպ շինությունների մասին:

Վկայագրերի հեղինակները աշտարակատիպ շինությունները համարում են դիտակետ-աշտարակներ: Բոլոր աշտարակները մոտավոր թվագրվում են մ. թ. ա. 2-1 հազարամյակով՝ հիմք ընդունելով «կառուցողական ձևը» և վերգետնյա խեցեղենը: Ընդամենը, ըստ առաջին վկայագրողների (XX դարի սկիզբ)՝ այս հուշարձանները պետական վկայագրերում ներկայացված չեն ամբողջականորեն. անտեսված է դրանց վերաբերող ճարտարապետական այլ մանրամասներ (աստիճանաձև հատվածներ, համակենտրոն և շառավղաձև պատեր):

Փուլ III. 2013 թ. վերջերից սկսվեց այս հուշարձանների նոր ուսումնասիրության փուլը, երբ ՀՀ մշակույթի նախարարության վերոհիշյալ ՊՈԱԿ-ի արխիվներում ի մի բերվեցին հաշվառված աշտարակների մասին տվյալները, և գուգահեռ կատարվեցին դաշտային հետազոտություններ այդ հուշարձանները տեղայնացնելու և նույնականացնելու ուղղությամբ: Այս աշխատանքների ժամանակ եղան նորահայտումներ, ինչի արդյունքում կազմվեց ՀՀ-ի ավելի քան 150 աշտարակի տվյալների բազա: 2017 թվականից մեր կողմից պեղումներ են իրականացվում Ուջանի Ատամի արտեր կոչվող տեղամասի Ուջան-6 աշտարակում (նկ. 9):

2. Հուշարձանի նկարագրությունը

Աշտարակների կառուցվածքը

Ըստ հատակագծերի լինում են.

բոլորաձև (նկ. 1) – ամենամեծը Կարբի-4 (Նոխու թափա) աշտարակն է (տրամ.՝ 25 մ), ամենափոքրը՝ Շահումյան-1-ը (տրամագիծը՝ 1,90 մ),

ձվաձիթ (նկ. 3, 9) – ամենամեծը Ջառ-1 աշտարակն է (տրամ.՝ 12,5x10,5 մ), ամենափոքրը՝ Ձորաղբյուր-1-ը (տրամ.՝ 4x3,5 մ),

պայտաձև – ամենամեծը Բյուրական-1 (Օյուղ) աշտարակն է (չափեր՝ 6x5 մ), ամենափոքրը՝ Ուջան-19 (չափեր՝ 230x200 սմ),

քառակուսի՝ ամենամեծ չափը Կարբի-3-ն է (չափեր՝ 4x4 մ), ամենափոքրը՝ Գողթ-1-ը (2,5x2,5 մ),

ուղղանկյուն՝ ամենամեծ չափը Ուջան-16-ն է (նկ. 4) (չափեր՝ 13,20x9,40 մ), ամենափոքրը՝ Ուջան-2-ը (չափեր՝ 4,90x4,20 մ):

Այս բոլոր տիպերը լեռնային գոտիներում կարող են հանդիպել նույն վայրում կողք կողքի (Կոշ, Ավան, Ուջան), սակայն Արարատյան դաշտը

եզրոդ բլուրների վրա առայժմ հավաստված են միայն բոլորաձև հատակագծով աշտարակներ (Ծաղկալանջ, Մերձավան, Նորակերտ, Արդար Դավիթ, Հայթաղ):

Շինարարական տեխնիկա

Աշտարակների պատերի հաստությունը հասնում է 2 մետրի, որի պատճառով ներսի հատվածը ավելի փոքր է դառնում՝ նմանվելով խցի: Ուսումնասիրված բոլոր հուշարձաններում պատերը կառուցված են չոր շարվածքի եղանակով՝ կոպտատաշ բազալտ քարերով, հազվադեպ՝ տուֆի բեկորներով (Շամիրամ, Ծաղկալանջ): Բոլորաձև և ձվաձև աշտարակների պատերը գերազանցապես միաշար են՝ բացառությամբ Կոշի մի քանի աշտարակների, որոնք երկշար են: Քառակուսի և ուղղանկյուն հատակագծով աշտարակների պատերը բացառապես երկշար են՝ կառուցված «միդիս» տեխնիկայով:

Հատակը հաճախ գուրկ է հողաշերտից, քանի որ աշտարակները կառուցված են ժայռոտ բլուրներին: Հողաշերտը պահպանվել է միայն Կոշի և Ուջանի որոշ ուղղանկյուն աշտարակներում:

Ծածկերը չեն պահպանվել:

Մուտքերի առումով որևէ օրինաչափություն չի նկատվում: Ըստ կառուցվածքի՝ մուտքը կարող է լինել բարավորով (Օհանավան-1, Կոշ-6, նկ. 2), տրիլիտոնաձև (Ձյան բերդ, Ուջան, նկ. 3, 5), նեղ թունելատիպ (Ուջան, Կոշ, նկ. 4):

Աշտարակներում թեպետ չեն նկատվում ուշ հավելումներ, սակայն որոշ աշտարակներ մի քանի հարկաբաժնից են կազմված, որոնց շարվածքները տարբեր են, իսկ նորոգության հետքերը՝ սակավ:

Աշտարակների համալիրները

Աշտարակների կառուցման համար նախապես ընտրված կոնաձև բլուրը կամ հարթեցված լանջը վերածվում էր ողորկ հարթակի՝ ծածկված քարահողային զրահով: Այս օրինաչափությունը համընդհանուր է բոլորաձև աշտարակների պարագայում: Ուղղանկյուն և քառակուսի աշտարակները կարող էին կառուցվել ինչպես բլրի գագաթին, այնպես էլ լանջին և ստորոտին: Այս դեպքում քարահողային զրահը պարտադիր չէր:

Երբեմն հարթակները լինում են մի քանիսը՝ մեկը մյուսից բարձր (Միծեռնակաբերդ, Ծաղկալանջ): Ընդ որում յուրաքանչյուր հարթակ եզրվում է շրջանաձև շարվածքով: Որոշ դեպքերում համակենտրոն շարվածքները միմյանց կապվում են շառավիղաձև պատերով (Ոսկեթաս): Երբեմն աստիճանաձև հարթակները օղակում են ոչ թե ամբողջ կառույցը, այլ նրա հարավային կողմը՝ ստեղծելով դեպի Մասիսն ուղղված յուրատեսակ մի աստիճանների «փովածք»:

Աշտարակները արտաքին զարդարումներից զուրկ են: Հետաքրքիր օրինաչափություն է բաժակաձև կամ թասաձև փորվածքների առկայու-

թյունը աշտարակների շրջակայքում (նկ. 8): Շենքի շուրջը, ավելի քիչ՝ ներսը թափթփված են լինում պատերի քարերը: Դեպի շենքը տանող հին ճանապարհներ կան Այգեշատում (նկ. 6), Կապուտանում, Արդար Դավթում: Շենքերն այժմ հիմնականում չեն գործածվում:

Հնագիտական համատեքստը

Աշտարակները հանդիպում են հետևյալ միջավայրերում.

Դամբարանադաշտ: Դամբարանադաշտերում աշտարակները հիմնականում կենտրոնական դիրք ունեն: Որոշ դեպքերում առանձին աշտարակները միավորվում են քարաշարերով՝ ստեղծելով առանձին դամբարանախմբեր (Այգեշատ¹, Ուջան, Ոսկեվագ, Ոսկեհատ²): Երբեմն աշտարակները նույնատիպ քարաշարերով կապվում են դամբարանաբլուրի հետ (Օիծեռնակաբերդ):

«Կիկլոպյան» ամրոց: Կիկլոպյան ամրոցների համատեքստում աշտարակները կարող են կառուցված լինել ոչ միայն ամրոցի ներսում, այլև պարսպից դուրս, սակայն երկու դեպքում նրանք տեղադրված են մեկուսի՝ կապված չլինելով պարսպի հետ: Ամրոցներում աշտարակները տեղադրված են կա՛մ ամենաբարձր հատվածում (Չյանբերդ, Մոտկան)³, կա՛մ մուտքի մոտ⁴: Ամրոցներից դուրս աշտարակները տեղադրված են ցածրադիր բլրականների գագաթներին, որոնք սովորաբար պարսպաշարից ցածր են (Կապուտան, Ուջան):

Արհեստական քարայրեր և խորշեր: Ուջան-16 աշտարակը կառուցված է անմիջապես խորշի վրա (նկ. 4): Այս առումով հետաքրքիր է Ուջանի երկու «քարե դռով» «Ղազարի քարայր/գաղա»-ն, որի մուտքերից մեկի դիմաց կառուցված է աշտարակատիպ կիսակլոր կառույց (նկ. 5):

¹ **Բիագով Լ., Ավետիսյան Հ.,** Այգեշատի դամբարանադաշտի պեղումները, Հայաստանի Հանրապետությունում 1980-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Երևան, 1991, էջ 36, **Ավետիսյան Հ.,** Այգեշատի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը // «ԲԵՀ», 1996, թիվ 2, էջ 156-162:

² Տե՛ս **Մկրտչյան Լ.,** Նորահայտ աշտարակատիպ կառույցներ Արագածոտնի մարզում, «Արագածի թիկունքում» // Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տ. Խաչատրյանի հիշատակին, Երևան, 2018, էջ 69-72:

³ Տե՛ս **Մկրտչյան Լ.,** Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան աշտարակատիպ կառույցները // «Մեծամորյան ընթերցումներ» I (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2017, էջ 298-317:

⁴ Հետաքրքիր է, որ Աստղաբլուր, Բերդատեղ տաճարները նույնպես զբաղեցնում են ամրոցներում կարևոր տեղ և գտնվում են մուտքերի մոտ: Տաճարների պահպանված հատակագծերը և նկարագրությունները չափազանց մոտ են մեր խնդրո առարկա հուշարձաններին, որոնք, սակայն ավելի ուշ են թվագրվում: Տե՛ս **Есаян С.А.,** Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976, с. 231-232:

3. Աշտարակների թվագրությունը

Ավանդաբար աշտարակատիպ շինությունները թվագրվում են մ. թ. ա. II-I հզ., որն արտացոլված է հուշարձանների վկայագրերում: Խնդրո առարկա շինություններին նման է նաև Երևան քաղաքի Մուխաննաթ թափա հնավայրի «բոլորաձև սրբարանը», որը թվագրվում է մ. թ. ա. II հզ.¹: Մ. թ. ա. II հզ. սկզբով է թվագրում Ծիծեռնակաբերդի, Գառնիի և Թալինի աշտարակները նաև Ս. Սարդարյանը²: 1961 թ. Մերձավանի (Փարաքարի) աշտարակի պեղումների ընթացքում բացվել է հելլենիստական ժամանակաշրջանի թաղում, ինչը հիմք հանդիսացավ տվյալ կառույցը վերագրելու անտիկ ժամանակաշրջանին³:

Աշտարակատիպ կառույցների առաջին օրինակները հայտնի են դեռևս մ. թ. ա. III հզ սկզբից (Մոխրաբլուրի⁴ և Ջրահովտի համլիրներ⁵), Բջնիի մ. թ. ա. III հզ. սկզբի մոնումենտալ կառույցում երևան է գալիս համակենտրոն և շառավիղաձև պատերի համադրությունը⁶: Նմանատիպ կառուցվածք ունի Քարվաճառի տարածաշրջանի Ալի Բայրամլի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիում պեղված «հասարակական կառույցը»: Մ. թ. ա. III հզ. բնորոշ խեցեղեն (վերգետնյա նյութ) է հավաքվել Արդար Դավիթի աշտարակի տարածքից⁷: 2012 թ. Ֆ. Մուրադյանի կողմից վերապեղվեց Մերձավանի (Փարաքարի) աշտարակը, պեղումների ընթացքում բացահայտվեց միջին բրոնզի վաղ փուլի բնորոշ խեցեղեն: Հատկանշական է, որ աշտարակի շուրջը սփռված էր նույն ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանադաշտ⁸: Այդուհանդերձ հարկ է նշել, որ մեզալիթյան աշտարակների շինարարությունը ամենայն հավանականությամբ բնորոշ չէ որևէ կոնկրետ ժամանակաշրջանի և շարունակվել է ամբողջ բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջանում:

¹ Տե՛ս **Байбуртян Е.**, Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала, Ереван, 2011, с. 57, рис. 18а, 18б:

² Տե՛ս **Սարդարյան Ս.**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երևան, 2004, էջ 443-445:

³ Տե՛ս **Տիրացյան Գ.**, Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում // «ԲԵՀ», 1970, թիվ 1, էջ 229-231:

⁴ Տե՛ս **Аресян Г.**, Искусство Куро-Аракской культуры, II Международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978, с. 5-9, *նույնի*՝ Մոխրաբլուր բնակավայրի ստորին շերտերի բնութագրման շուրջ // «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1979, էջ 147, *նույնի*՝ Early bronze age settlements in the Ararat Plain and its vicinity, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Bd. 37, p. 79, Berlin, 2005:

⁵ Տե՛ս **Խանգաղյան Է.**, Ջրահովիտ // «Հայաստանի հնագույն մշակույթը», 3, Երևան, 2003 էջ 13-14, *նույնի*՝ Ջրահովտի պեղումները // «ՀՀ-ում 89-90 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի գեկուցումների թեզիսներ», Երևան, 1990, էջ 11-12:

⁶ Տե՛ս **Ղարիբջյան Ի., Հակոբյան Հ., Գնունի Ա., Խաչատրյան Գ., Վարդանեսովա Տ.**, Բջնիի հուշարձանները (պեղումների արդյունքներ) // Հուշարձան տարեգիրք, Զ, Երևան, 2010, էջ 74-77:

⁷ Ուսումնասիրությունը՝ Ա. Գնունու, Լ. Մկրտչյանի: Նյութերը պահվում են Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարանում:

⁸ Պեղումները՝ Ֆ. Մուրադյանի, 2012 թ. նյութերը հրապարակված չեն:

4. Աշտարակատիպ հուշարձանների պահպանվածության արդի վիճակը և ուսումնասիրության հիմնախնդիրները

Մեզալիթյան աշտարակները մեզ են հասել բացառապես խաթարված վիճակում: Ըստ պահպանվածության աստիճանի՝ կարելի է առանձնացնել մի քանի խումբ:

Ա. Պահպանվել են միայն հիմնաքարային օրինակներ: Այս խմբի աշտարակների ներկայիս բարձրությունը 1 մ է: Դրանք արտաքինից հիշեցնում են ավերակակույտներ: Ցայսօր հավաստվել է 46 օրինակ նմանատիպ հուշարձան:

Բ. Պահպանվել են 2-3 շարք: Ներկայումս բարձրությունը 1-1,70 մ է: Ցայսօր հավաստվել է 60 նմանատիպ կառույց:

Գ. Պահպանվել են 4 և ավելի շարքեր: Կառույցի պահպանված բարձրությունը 1,70 մ և ավելի է: Սրանք համեմատաբար բարվոք վիճակում են, պահպանվածության աստիճանը որոշ ճարտարապետական մանրամասնությունների վերականգնման հնարավորություն է տալիս: Ցայսօր հավաստվել է 17 միավոր:

Դ. Ավերված, չնայնականացված և միայն գրավոր աղբյուրներից հայտնի: Այս խմբի մեջ ընդգրկվում են այն հուշարձանները, որոնք վկայագրումից հետո հիմնահատակ ավերվել են, կամ վկայագրերի տվյալները հնարավոր չէ հաստատագրել դաշտային հետազոտությունների ժամանակ: Ցայսօր հավաստվել է 8 օրինակ:

Այսպիսով, Հայաստանի մեզալիթյան աշտարակները և աշտարակատիպ շինությունները մեր երկրի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթի բացառիկ երևույթ են, որոնց հետագա ուսումնասիրությունը լույս կսփռի III-I հզ. հոգևոր և նյութական մշակույթի բազմաթիվ հարցերի վրա: Ցավոք աշտարակների ավերակները հաճախ պարզապես չեն տարբերվում սովորական քարակույտերից: Կառուցված լինելով ժայռային ելուստների վրա՝ դրանք քարհանքերի վերածվելու վտանգի տակ են: Ավերածության պատճառ են դառնում նաև այն աշտարակները, որոնք ժամանակակից գերեզմանոցներում են:

Հայաստանի աշտարակատիպ շինությունների նախնական հետազոտությունը կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ 1920-ական թթ. և 1980-1991 թթ.: Վերջին տարիներին մեր իրականացրած ուսումնասիրությունները ինչպես արխիվներում, այնպես էլ դաշտում հնարավորություն են տալիս թարմացնել քննարկվող հուշարձանի վերաբերյալ առկա տվյալների շեղումները և նոր լուծումներ առաջարկել: Այդ աշխատանքի կարևոր մասն են կազմում պեղումները, որոնք միտված են լուծելու աշտարակատիպ կառույցների թվագրությանն առնչվող խնդիրները, ինչպես նաև՝ դրանց քարտեզագրումը, որի նպատակն է ճշգրտել հուշարձանի տարածույթի և լանդշաֆտի առանձնահատկությունները:

Նկ. 1, Նորակերտ-3, բլրորսան աշտարակը

Նկ. 2, Կոշ-6, ուղղանկյունաձև աշտարակը

Նկ. 3, Ուջան-5, էլիպսաձև աշտարակը

Նկ. 4, Ուզան-16

Նկ. 5, Աշտարակատիկ կառույց քարայրի մուտքին

Նկ. 6, Ժայռափոր ճանապարհ, Այգեշատի դամբարանադաշտ և աշտարակ

Նկ. 7, Այգեշատ-2, աշտարակի ավերակները և քարահողային լիցքով հարթակը

Նկ. 8, Մանդաձև քար, Ուջան-3 աշտարակի մոտ

Նկ. 9, Ուջան-6 աշտարակը և պեղումներով բացված աստիճանաձև հարթակը

Левон Мкртчян – *Учет и характеристика башнеобразных памятников на территории Республики Армения*

Частичное изучение башнеобразных строений в Армении было проведено в начале и в конце XX века. Недавние исследования (разведки и картография, а также раскопки) призваны обобщить и дополнить имеющиеся данные. В настоящее время известны сведения о более 150 башнях, которые дают предварительные представления о функциональном значении и датировке этих сооружений. Дальнейшие исследования существенно обогатят наши знания об этих важных памятниках.

Levon Mkrtchyan – *Registration and Characteristics of Tower Monuments on the Territory of the Republic of Armenia*

Partial study of tower-shaped buildings in Armenia was carried out at the beginning and the end of the 20th century. Recent studies (surveys and mapping, as well as excavations) are designed to generalize and supplement the existing data. Now there are known to be more than 150 towers, which give a preliminary understanding on functional value and dating of these buildings. Further research will significantly enrich our knowledge of these important monuments.